

є юридичні факти, з настанням яких відбувається безпосередньо само здобуття цього права.

Способи здобуття права власності можна класифікувати на дві категорії: 1) поза залежністю від волі попереднього власника та за його відсутності (на нову річ; на безхазяйні речі і внаслідок давнини здобуття; на майно, здобуте від неправомочного відчужувателя); 2) залежні від волі попереднього власника (за угодою і після повної виплати пайового внеску членом споживчого кооперативу).

Література

1. Див.: Підопригора О. А. Основи римського приватного права. — К.: Вентурі, 1997.
2. Ніхто не може передати іншому більшого права, ніж сам має.
3. Новицький И. Б. Римское право. — М., 1993.
4. Підопригора О. А. Основи римського приватного права: Підручник для студ. юрид. вузів та фак. — К., 1997.
5. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — 6-е изд. — СПб., 1907. б. Синайский В. И. Русское гражданское право. — М.: Статут, 2002.
7. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть. — М.: Зерцало, 2003.
8. Васильковский Е. В. Учебник гражданского права. — М.: Статут, 2003.
9. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М., 1993. — Т. 1.
10. Советское гражданское право. / Отв. ред. В. А. Рясенцев. — М., 1985. — Т. 1.
11. Советское гражданское право / Под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина, К., 1977. — Ч. 1.
12. Черепашин Б. Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. — М., 1962.
13. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву. — М., 2000.
14. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М., 1958.
15. Щенникова Л. В. Вещные права в гражданском праве России. — М., 1996.
16. Хаскельберг Б. Л. Основания и способы приобретения права собственности (общие вопросы): Цивилист. исслед. / Под ред. Б. Л. Хаскельберга, Д. О. Тузова. — М.: Статут, 2006. — Вып. 2.

УДК 340.15(37):347.426

О. О. Боярский

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди (деліктні зобов'язання), є одним із найважливіших правових засобів охорони прав і інтересів фізичних осіб. Тому їх дослідження становить значний як теоретичний, так і практичний інтерес.

Однак слід зазначити, що коли зобов'язання відшкодування шкоди за сучасним цивільним правом традиційно привертають увагу дослідників [1], то питання їх генезису, формування розглядалися лише фрагментарно [2].

Тому можна визнати, що проблематика, пов'язана з формуванням засад та системи деліктних зобов'язань за римським правом, досліджена поки недостатньо і потребує спеціального вивчення.

Свою назву деліктні зобов'язання отримали від латинського слова *delictum*, що

означає «правопорушення». Ці зобов'язання протиставлялися зобов'язанням, що виникали з договорів (*ex contractum*) і регулювали відносини в їх нормальному, непорушеному стані.

Делікт існував тоді, коли порушення права не пов'язувалось із порушенням якогось конкретного зобов'язання між сторонами, тобто тоді, коли порушувались абсолютні суб'єктивні права потерпілої особи.

Якщо ж таким правопорушенням особі було завдано шкоду, правопорушник був зобов'язаний цю шкоду відшкодувати. Таким чином виникало деліктне зобов'язання.

Оскільки в найдавніші часи державна влада не втручалася у відносини приватних осіб, спочатку виникли не договірні зобов'язання, а зобов'язання, пов'язані з правопорушеннями. Помсту застосовують як окремі (приватні) особи, так і можновладці, внаслідок чого існує суміш «права і неправа» [3].

Однак такому стану речей противився римський розум, який в принципі не сприймав ірраціональність, нелогічність, ускладненість відносин. Поступово сформувалися погляди, згідно з якими помста повинна бути замінена якимись діями, спрямованими на усунення кривди [4].

Тому вже у найдавніші часи почали допускати усунення помсти способом угоди між потерпілим і порушником про те, що останній сплатить певну суму для компенсації порушеного інтересу.

Однак така домовленість ще не створює юридичного обов'язку порушника: він не платить, все знов-таки може бути зведено до помсти потерпілого.

Тому з часом у ці відносини втручається держава, забороняючи помсту і стягуючи штраф з порушника. Відтак вперше виникає юридичний стан повинності: порушник вже юридично зобов'язаний сплатити потерпілому штраф (*poena*). Таким чином появляється і поняття приватного правопорушення (*delictum privatum*), яким, на відміну від кримінального злочину, вважалася неправомірна дія, яка порушує інтереси окремих приватних осіб: делікт породжує на боці потерпілого подвійний інтерес: покарати кривдника і компенсувати заподіяну шкоду [5].

Особливістю деліктів римського права було те, що до них належали також деякі протиправні дії, котрі сучасне право відносить до кримінальних злочинів (грабіж, крадіжка, шахрайство, каліцтво тощо).

Трансформації у підходах до вирішення цього питання, поєднання суперечливих тенденцій, які відображали старе та нове бачення цих проблем, знайшли своє рідне втілення у римських першоджерелах, зокрема в Законах XII таблиць.

Так, у таблиці VIII Законів XII таблиць міститься правило, котре відображає традиційні підходи давніх часів: «Якщо хтось вчинить каліцтво і не помириться з (потерпілим), то хай і йому самому буде заподіяно те саме». Разом із тим та сама норма містить й інші правила: «Якщо рукою або палицею переломить кістку вільній людині, хай заплатить штраф в 300 асів, якщо рабу — 150 асів. Якщо вчинить кривду, хай штраф буде 25».

Паралельно з прадавніми інститутами відповідальності за особисту кривду вже в ті часи започатковується майнова відповідальність за шкоду, заподіяну речам. Таблиця VIII Законів XII таблиць приписує: «Якщо хтось посягнеться, що дома-

шня тварина завдала збитки, то слід або видати (потерпілому) тварину, що вчинила шкоду, або відшкодувати вартість завданих збитків».

Пізніше помста взагалі була заборонена, а штрафи замінювалися майновим відшкодуванням заподіяної шкоди.

Однак певні особливості деліктних зобов'язань пояснюються їх давнім походженням. Так, на відміну від договірних зобов'язань, деліктні не завжди переходили у спадщину. Спадкоємець боржника взагалі не відповідав за деліктними зобов'язаннями (крім випадків, коли він мав вигоду внаслідок делікту).

Багато які з особливостей деліктних зобов'язань пояснювалися тим, що вони значною мірою відображали оцінку деліктних зобов'язань як засобів цивільно-правової відповідальності з відчутними елементами публічного примусу [6].

При цьому деліктна відповідальність формувалася за іншим принципом, ніж договірна, використовуючи принцип кумуляції. Договірна відповідальність могла бути частковою чи солідарною, тобто кожен з боржників ніс відповідальність або виключно за свою частку, або відповідав повною мірою за заподіяну шкоду, тим самим звільняючи від цього решту боржників. Деліктна відповідальність при вчиненні делікту кількома особами фактично помножувалась на їх число. Кожен з тих, хто завдав шкоду, відповідав повною мірою.

Не збігалася дієздатність осіб у договірному праві й деліктному зобов'язанні. Неповнолітні за римським правом не могли вступати в договірні відносини, і, отже, нести договірну відповідальність. Деліктна відповідальність наставала також і для них.

Слід зазначити, що римська юриспруденція не виробила загального правила, за яким деліктна відповідальність наставала б за будь-яке неправомірне заподіяння шкоди.

Як система контрактів, так і система деліктів мала специфічний обмежений характер, охоплюючи вичерпний перелік правопорушень у приватній (і частково — публічній) сфері. Внаслідок цього приватними деліктами визнавалися тільки ті правопорушення, що в нормі права визначалися як:

- 1) кривда (особиста образа);
- 2) крадіжка;
- 3) неправомірне знищення або пошкодження чужого майна [7].

Власне, названі види правопорушень, за наявності яких порушник мав відшкодувати шкоду потерпілому (а іноді й зазнати інших несприятливих наслідків майнового характеру), і складали основу системи деліктних зобов'язань за римським приватним правом. Тому на характеристиці її елементів далі доцільно зупинитися докладніше.

Отже, перелік приватноправових деліктів охоплював такі види правопорушень:

1) *injuria* — кривда (особиста образа). Цим терміном позначалася будь-яка неправомірна дія — *omne quod non jure fit* [8].

Разом із тим термін мав і більш вузьке значення — кривда (особиста образа). Вже в Законах XII таблиць згадуються основні види кривди: каліцтво, інші особисті образи дією (побої без поранень, образливі удари).

Таким чином, кривда припускала посягання на тілесну недоторканність вільної людини і тягла відповідальність у вигляді штрафів. Посягання на честь і гідність та інші особисті нематеріальні блага вільної людини не охоплювалися поняттям кривди [9].

Преторська практика істотно розширила поняття кривди (особистої образи), включивши до нього честь, гідність та інші особисті нематеріальні блага. При цьому претори встановлювали розміри штрафу на свій розсуд залежно від характеру кривди [10].

Пізніше багато які із зазначених протиправних дій переходили до категорії публічних деліктів, тобто кримінальних злочинів, а відтак імператорське законодавство встановило за вчинення таких деліктів кримінальну відповідальність [11].

І хоча зазначені рішення, можливо, передчасно розцінювати як реальне підгрунтя сучасного інституту охорони особистих немайнових відносин, але можна погодитися, що визначальна ідея засад відповідних зобов'язань формувалася вже в ті часи [12]:

2) *furtum*. Це поняття охоплювало собою як крадіжку в точному значенні цього слова, так і інші посягання на чужий майновий інтерес — привласнення, розтрату, шахрайство тощо. Іншими словами, поняття *furtum* охоплювало різноманітні випадки зловмисного привласнення чужого майна.

Об'єктом посягання *furtum* були чужі речі, майно, власність. Як зазначав відомий римський правознавець Павло, «крадіжка є привласнення або самої речі, або навіть користування нею чи володіння з метою створити для себе певні вигоди» [13]. Таким чином, необхідним елементом визнання *furtum* було створення майнової вигоди за допомогою протиправного впливу на чужу річ і наявності *animus furandi* — наміру отримати вигоду протиправним способом і проти волі власника.

Тому римські юристи до *furtum* зараховували не тільки таємне викрадення речей, а й привласнення чужої знайденої речі. Навіть втеча раба розглядалася як *furtum*, оскільки, здійснюючи втечу, він сам себе ніби крав у свого хазяїна.

Таким чином, *furtum* — це будь-яке протиправне корисливе посягання на чужий майновий інтерес [14].

Відшкодування шкоди, завданої *furtum*, забезпечувалося різними правовими засобами.

Зокрема, можна було подати віндикаційний позов про витребування краденого. Однак цей речово-правовий засіб був незручний тим, що покладав на позивача тягар доведення (*onus probandi*).

Більш простими і доступними були зобов'язально-правові засоби захисту прав власника.

Поміж них, передусім, слід згадати *condictio ex causa furtiva* та *actio furti*.

Actio furti міг бути підставою покладення на злодія обов'язку сплатити штраф. Відповідальність при цьому визначалась у залежності від характеру порушення: *furtum manifestum*, *furtum nec manifestum*. Якщо злодія спіймано на місці злочину або чужа річ у нього знайдена внаслідок спеціального урочистого обшуку, це *furtum manifestum*, якщо ж його затримано через певний час після крадіжки — *furtum nec manifestum* [15].

При *furtum manifestum*, тобто коли злодій був спійманий на гарячому, він за Законами XII таблиц міг бути навіть вбитий, якщо *furtum* здійснювався зі зброєю або вночі. В інших випадках злодія віддавали на розправу потерпілому. Він утримував його протягом 60 днів як боржника. Якщо злодія ніхто не викупляв, потерпілий мав право за своїм вибором або вбити, або продати його в рабство [16].

Претори змінили встановлену в різні часи систему штрафів за *furtum*, коли порушник був спійманий на місці злочину.

Пізніше, у «праві Юстиніана», визначається єдиний штрафний інфамуючий позов (*actio furti*) проти злодіїв, посібників, співучасників і переховувачів.

При *furtum nec manifestum* на злодія, не спійманого на місці злочину, покладался обов'язок сплатити подвійну вартість привласнених чужих речей [17].

Спійманий на місці злочину злодій не більш сувору відповідальність — його присуджували до штрафу в чотирикратному розмірі вартості привласненої речі. Кожен із співучасників сплачував таку саму суму, тобто відбувалася кумулятивна відповідальність.

Отже, з *furtum* виникало два зобов'язання.

Перше на підставі кондикції із *furtum*, за якою злодій присуджувався до повернення речі з усім її приростом; друге — на підставі позову *actio furti*, за яким злодій, спійманий на місці злочину, присуджувався до сплати штрафу в розмірі чотирикратної вартості краденої речі, а злодій, не спійманий на місці злочину, — до її подвійної вартості;

3) *damnum iniuria datum* (неправомірне знищення або пошкодження чужого майна).

Спочатку римському праву не було відоме загальне правило про відповідальність за неправомірне завдання шкоди чужому майну. У Законах XII таблиц встановлювалася відповідальність лише за окремі випадки пошкодження або знищення чужого майна, зумовлені головним чином землеробським характером господарства. Підлягав страті той, хто зловмисно підпалював чужий будинок чи скирти хліба, складені біля будинку, або іншим чином таємно знищував урожай.

Більш загальні норми про відповідальність за неправомірне заподіяну шкоду чужому майну були сформульовані пізніше в «законі Аквілія», прийнятому в середині III ст. до н. е. за пропозицією плебейського трибуна Аквілія. (Ульпіан писав про цей закон, що він скасував усі закони, видані раніше, в яких йшлося про протиправно заподіяні збитки [18]).

Закон Аквілія складався з трьох глав, дві з яких (перша і третя) встановлювали деліктну відповідальність за заподіяння шкоди чужому майну.

Гай відтворює зміст першої глави: «Якщо хтось протиправно вбив чужого раба, або чужу рабину, або тварину, то хай буде він присуджений дати власнику стільки міді, скільки було найвищою вартістю цього раба в даному році» [19]. Третя глава встановлювала відповідальність за поранення чужого раба чи тварини і за знищення чи пошкодження чужої речі.

Для настання відповідальності за вбивство або поранення раба чи тварини, а також за знищення або пошкодження чужого майна необхідні були такі умови:

1. Смерть, поранення раба чи тварини, а також пошкодження або знищення чужого майна мають бути вчинені *corpore*, тобто безпосередньо діями правопорушника.

2. Шкода мала бути заподіяна *corpore*, тобто матеріальним впливом на об'єкт посягання.

3. Наявності вини правопорушника

4. Суб'єктом відшкодування збитків є тільки власник. На інших осіб, зацікавлених у збереженні пошкоджених речей (володільці, узуфруктуарії та ін.) положення закону Аквілія не поширювалися.

Той, хто завдав збитки, зобов'язаний був сплатити власнику вбитого чи пораненого раба, пошкодженої або знищеної речі вищу ціну, що існувала останнім часом. Якщо той, хто заподіяв збитки, ухилився від відповідальності, сума стягнення подвоювалася.

Таким чином, закон Аквілія мав обмежене застосування і не встановлював відповідальності за будь-яке неправомірне завдання шкоди чужому майну [20].

Крім того, відповідальність правопорушника мала головним чином штрафний характер, а не завжди визначалася дійсним розміром завданої шкоди. Якщо збиток вчиняли кілька осіб, то відповідав кожен з них (кумулятивна відповідальність). У разі настання смерті правопорушника зобов'язання відшкодувати збитки на його спадкоємців у період республіки не переходили. Проте в період імперії вони відповідали в межах збагачення.

Заподіяння збитків чужому майну не обмежувалися зазначеними вище випадками, проте деліктами вони не визнавалися.

З часом преторське право і практика почали застосовувати закон Аквілія в усіх випадках неправомірного заподіяння шкоди чужому майну, а не тільки *corpore corpore*.

Пізніше цей позов надавали не лише власнику вбитого чи пораненого чужого раба чи тварини, пошкодженого чи знищеного майна, а й іншим зацікавленим особам (володільцям, орендарям тощо) і навіть кредиторам власника вбитого або пораненого раба та іншого пошкодження чи знищення майна.

Така практика забезпечувала відшкодування будь-якого збитку, заподіяного неправомірними діями. Тому основні її положення були покладені в основу деліктної відповідальності в сучасних правових системах, у тому числі й в основу відповідної системи деліктних зобов'язань у цивільному законодавстві України.

Отже, саме дослідження давньоримського генезису деліктних зобов'язань дозволяє визначити підґрунтя встановлення сучасної системи зобов'язань відшкодування шкоди в сучасному вітчизняному цивільному праві.

Література

1. Див., наприклад: Боброва Д. В. Права граждан на возмещение вреда. — К.: 1990; Русу С. Д. Делікти в цивільному праві України: Навч. посібник. — Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2001. — 164 с.; Матвеев Ю. Г. Англо-американское деликтное право. — М.: Юрид. лит., 1973. — 176 с.; Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: Учеб. пособие. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 152 с.
2. Див., наприклад: Русу С. Д. Поняття деліктних зобов'язань у римському приватному праві // Ак-

- туальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О.: Юрид. літ., 2004. — Вип. 23. — С. 107–113; Стефанчук Р. О. *Injuria* в римському праві як історико-правова передумова регулювання і охорони особистих немайнових відносин у сучасному цивільному праві // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О.: Юрид. літ., 2004. — Вип. 23. — С. 113–118.
3. Див.: Харитонов Є. О. Приватне право у Стародавньому Римі: Навч. посібник. — О.: АО БАХВА, 1996. — С. 124–125.
 4. Див.: Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 416–418.
 5. Див.: Дождев Д. В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Издательская группа ИНФРА* М — НОРМА, 1996. — С. 548–549.
 6. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 415–418.
 7. Див.: Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 418.
 8. Див.: Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М.: Новый Юрист, 1997. — С. 493.
 9. Див.: Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 418.
 10. Див.: Хвостов В. М. История римского права: Пособие к лекциям. — 5-е изд.-е. — М., 1910. — С. 314.
 11. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 418.
 12. Стефанчук Р. О. *Injuria* в римському праві як історико-правова передумова регулювання і охорони особистих немайнових відносин у сучасному цивільному праві // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О.: Юрид. літ., 2004. — Вип. 23. — С. 113–118.
 13. Д. 47. 2. 1. 3.
 14. Див.: Орач Є. М., Тицик Б. Й. Основи римського приватного права. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — С. 238.
 14. Див.: Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 419.
 15. Див.: Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М.: Новый Юрист, 1997. — С. 495.
 16. Див.: Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2000. — С. 264.
 17. Д. 9. 2. 1.
 18. Д. 9. 2. 2.
 19. Див.: Харитонов Є. О. Приватне право у Стародавньому Римі. — О.: Бахва, 1996. — С. 95.
 20. Див.: Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 419–422.

УДК 340.15(37):347.42

І. М. Виргаракі

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА РИМСЬКИМ ПРАВОМ

Римське право — краща правова система античності. Zobov'язальне право є основним розділом римського цивільного права. Таке значення було обумовлено існуючою економічною системою того часу. Рим — це не тільки велика держава, але і велика економіка. Економіка відіграє велику роль у розвитку суспільства, а одним із головних принципів економічної стабільності є механізм переміщення